

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

Туренко Віталій Едуардович

УДК 130.2+177.61:27-9“01/10”-284

**ФЕНОМЕН ЛЮБОВІ:
ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ВИМІРИ
СХІДНОПАТРИСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ**

09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук**

Київ-2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Національного педагогічного університету

імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор філософських наук, професор

Мозгова Наталія Григорівна,

Національний педагогічний університет

імені М.П. Драгоманова,

в.о. завідувача кафедри філософії.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор

Малахов Віктор Аронович

Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАНУ

головний науковий співробітник відділу

філософії культури, етики та естетики;

кандидат філософських наук, асистент

Савинська Інна Володимирівна

Київський національний університет

імені Т.Г. Шевченка,

кафедра філософії і методології науки.

Захист відбудеться « 27 » червня 2014 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.26.053.13 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий « 21 » травня 2014 р.

Вчений секретар

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. На зламі ХХ–ХХІ ст. формується якісно нова система світоглядних настанов сучасної культури, яка пов'язана з поліваріантністю сприйняття світу. Протягом останніх десятиліть соціокультурна ситуація висуває нові вимоги до осягнення морального ставлення людини до світу, як у суспільній свідомості, так і в теоретичних напрацюваннях. Сучасна цивілізація, «суспільство споживання» привносить нове в міжособистісні відносини, які так чи інакше пов'язані з феноменом любові у широкому сенсі розуміння. У такому контексті посилюється теоретична і практична необхідність філософсько-антропологічного аналізу місця любові в морфології особистості. Адже в добу потужного науково-технічного прогресу варто не забувати, що любов неможливо симулювати та зробити «автоматичною». Саме тому сучасне людство має звертатися до глибинного розуміння цього феномену. Українська культура, як частина світової культури історично є православною, а отже корені її йдуть від візантійської цивілізації. Враховуючи це, особливо актуальним є аналіз розуміння любові в контексті саме східної святоотецької традиції.

В умовах, які наразі позначені процесом глобалізації, інтеграції різноманітних суспільств в єдиний полікультурний простір, зокрема і євроінтеграційної стратегії нашої країни, стають актуальними проблеми порозуміння та співіснування. Лише завдяки любові особистість здатна і може усвідомити, що Інший не є Чужий, а такий, який здатен наповнювати її сенс існування.

Любов – це пошук абсолютного центру поза собою. Любов – одна з вічних тем та проблем, над якими замислювалось людство, тому вона є такою ж складною, як проблема життя, смерті та безсмертя. Лише любов здатна творити нас як людей. Без неї людина не спроможна стати повноцінною особистістю; без любові вона позбавлена справжнього життя і глибини, а тому не здатна ні діяти ефективно та творчо, ні розуміти себе та оточуючих її людей.

Саме так розуміли значущість любові в житті людини і східні Отці Церкви, спадщина яких донині є духовним джерелом розвитку людської думки. Творчі здобутки східнопатристичної традиції виступили важливим каталізатором європейської цивілізації, особливо філософської думки (передусім української), фундаментальним осмисленням плодів античності та вдалим синтезом їх з християнськими догматами.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі філософії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова у межах комплексної науково-дослідницької роботи кафедри філософії «Актуальні питання історії і теорії філософії та її викладання студентам педагогічних навчальних закладів», науковий

напряв «Дослідження проблем педагогічних наук», що входять до тематичного плану науково-дослідницьких робіт НПУ імені М.П. Драгоманова, який затверджений Вченою радою університету від 29 січня 2009 року, протокол № 5. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 23 лютого 2012 року, протокол № 7.

Мета дисертаційного дослідження полягає в аналізі філософсько-антропологічних вимірів основних положень філософії любові представників східної патристики і тематичному викладі її в цьому дослідженні як єдиної системи взаємопов'язаних ідей.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних завдань:

- висвітлити основні джерела формування філософії любові східнопатристичної традиції;
- дослідити онтологічний статус любові у структурі людського буття в контексті праць східних Отців Церкви;
- розкрити гносеологічний сенс любові у житті людини у східнопатристичній спадщині;
- висвітлити суспільне та індивідуальне у людській любові крізь філософсько-богословську творчість східної святоотецької традиції.

Об'єкт дослідження – феномен любові в людському бутті

Предмет дослідження – філософсько-антропологічні виміри любові в контексті творчості представників східної патристики.

Ступінь наукової розробки теми В роботі була використана класична філософська спадщина, присвячена проблемі любові, зокрема, праці мислителів античності – Аристотеля, Платона, Емпедокла. Важливі ідеї щодо природи любові маємо у філософських та богословських творах таких східних Отців Церкви, як: Діонісія Ареопагіта, Григорія Богослова, Василя Великого, Іоана Дамаскіна, Іоана Златоуста, Феодорита Кірського, Іоанна Ліствичника, Григорія Нісського, Симеона Нового Богослова, Кирила Олександрійського, Анастасія Синаїта, Єфрема Сиріна, Ісаака Сиріна, Максима Сповідника, Феодора Студита, а також їхніх попередників – апостольських мужів та отців-апологетів: Ігнатія Антіохійського, апостола Варнави, Єрми, Іринія Ліонського, Климента Олександрійського, Мефодія Олімпійського, Орігена, Климента Римського та Полікарпа Смірнського.

Евристично цікавим стосовно погляду на феномен любові також для нас стала філософська спадщина мислителів доби Відродження, а саме М.Фічіно. Альтернативне бачення стосовно сутності любові відображена у спадщині німецьких мислителів Нового часу, зокрема, Г.В.Ф.Гегеля та Ф.Шлегеля. Важливі ідеї стосовно сенсу любові у людському бутті відображені у творчості представників російської релігійної філософії – І.Львіна, В.Лоського, В.Розанова, В.Соловйова, С.Франка.

В сучасній філософії маємо різноманітні напрями дослідження феномену любові. Це, зокрема, наукові студії присвячені етиці любові (Р.Апресян, А.Гусейнов,

Т.Кузьміна, Ю.Рюриков), феноменології любові (Ф.Альбероні, Г.Мадінє, М.Гартман, Е.Левінас, П.Рікер, М.Шелер), філософсько-антропологічним аспектам любові (А.Руденко, В.Губін, П.Гуревич, Н.Нікішина, С.Омарбекова) історії філософського осмислення любові (О.Абрамов, В.Бичков, І.Нарський, П.Русло, О.Страхов, А.Чанишев), соціально-філософському аналізу любові (В.Жулай, Т.Шутова), культурологічним аспектам любові (О.Івін, А.Рубеніс, В.Розін, С.Семенова, Г. Стрельцова, В.Шестаков),

Евристично плідні дослідження феномену любові зустрічаємо у вітчизняній філософській традиції, а саме в Київській світоглядно-антропологічній школі, започаткованій В.Шинкаруком. Привертає увагу екзистенціальний аналіз віри, надії і любові здійснений В.Шинкаруком та продовжений В.Табачковським у контексті екзистенційних та есенціальних вимірів буття людини, а також аналіз любові як феномену метаграницного буття людини, здійсненого Н.Хамітовим у проекті метаантропології. Серед українських дослідників, предметом аналізу яких був феномен любові, слід зазначити наступних – В.Даренського, В.Жулай, Т.Кононенко, В.Малахова, К.Сігова, Т.Шутову.

Значний потенціал для даної розвідки складають також праці зарубіжних (С.Аверінцев, О.Александрова, єп.Іларіон (Алфеев), І.деАндія, митр.Антоній (Блум), архім.Микита (Вутирас), Ж.Даніелу, митр.Іоан (Зізіулас), архім.Кіпріан (Керн), П.Євдокімов, А.Нігрєн, Й.Ратцингер, С.Троїцький, Р.Шнакенбург, Х.Яннарас) та вітчизняних (Г.Волинка, І.Мозговий, Г.Христокін, Ю.Чорноморець, О.Шаталович) науковців, які так чи інакше присвячені дослідженню осмислення любові у християнській (східнопатристичної, зокрема) традиції.

Розглянувши джерельну базу дослідження феномену любові у східній святоотецькій традиції, можна зробити наступний висновок: огляд джерел демонструє явну диспропорцію між численними науковими студіями, які присвячені східним Отцям Церкви та невеликою кількістю власне філософських розвідок присвячених любові у середньовічній традиції (зокрема у східнопатристичної). Відповідно до цього стану дослідження проблеми визначилися тема і спрямування дисертаційної роботи.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Специфіка дисертаційного дослідження полягає в тому, що воно перебуває на перетині філософської антропології та історії філософії. Це логічно відбилося на його методологічних засадах. Відповідно до цього були використані теоретико-методологічні напрацювання представників Київської світоглядно-антропологічної школи, зокрема екзистенціальна антропологія і метаантропологія.

У дослідженні при використанні певних текстів ми послуговуємося загальнонауковими методами: аналіз та синтез, аналогія, абстрагування, узагальнення т.д. Знаряддям знаходження та вирішення протиріч, які містяться в основних поняттях, у роботі виступає діалектика, зокрема принцип походження від абстрактного до конкретного та єдності історичного й логічного. Значущими для

розвідки стали герменевтичний і компаративний методи для осмислення культурно-філософської специфіки феномену любові.

Також доцільно назвати методи, які найбільше допомогли в дослідженні філософії любові східних Отців Церкви:

- аналітичний (для огляду філософсько-антропологічного та культурно-історичного матеріалу при визначенні теоретичних і методологічних основ дослідження);
- порівняльно-історичний (для співставлення парадигм любові в історико-культурному та філософському дискурсах);
- системний (можливість здійснення комплексного аналізу феномену любові у східній патристиці в цілому, її невід'ємних складових зокрема, принципів і механізму їх взаємодії);
- історико-логічний, який дозволив здійснити реконструкцію процесу формування та розвитку філософії любові в антропологічній спадщині східної патристики;
- богословський, який є досить новим у застосуванні в наукових дослідженнях і використовується у розвідках, присвячених теологічним (сакральним) текстам.

Наукова новизна дослідження зумовлена осмисленням філософсько-антропологічних вимірів феномену любові у філософсько-богословській спадщині представників східної патристики і представлена в наступних положеннях, які виносяться на захист:

Вперше:

- встановлено, що східна святоотецька спадщина виробила власний специфічний понятійний апарат стосовно любові: смак любові, стріла любові, узи любові, закон любові, крила любові, вогонь любові, олень любові, любов за тілом, любов за душею, концепція «тверезого сп'яніння любов'ю»;
- з'ясовано, що східнопатристична традиція розглядає любов до особи протилежної статі як взірць міжособистісної любові, який є основою появи будь-якого іншого різновиду цього почуття – до ближнього, до ворога, до Бога.

Доведено:

- онтологічний статус любові у бутті людському, у східної святоотецької традиції розглядався у трьох основних аспектах: як специфічне ставлення до світу, як етико-естетичне ставлення до Іншого, як сенс існування особистості.
- гносеологічний статус любові в житті людини для східних Отців Церкви визначено як мудре почуття, що допомагає людині якомога краще (на відмінну від логічних та розумових актів) пізнавати Бога, світ, Іншого та саму себе.

Уточнено:

- роль біблійного богослов'я любові та античної філософської традиції у формуванні східної святоотецької філософсько-богословської концепції любові;

- положення, що біблійна теологія любові та антична філософія любові не суперечать одна одній, їхні спільні мотиви та бачення тих чи інших моментів онтології, гносеології та антропології любові відобразились і надалі у філософсько-антропологічному та історико-філософському дискурсах осмислення феномену любові.

Одержали подальший розвиток:

- дослідження філософсько-антропологічного вчення східних Отців Церкви через їх богословсько-філософську спадщину в контексті осягнення феномену любові;

- наукові пошуки в контексті античної філософської традиції герменевтики любові та біблійної інтерпретації любові.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що воно, по-перше, дає можливість по-новому осмислити місце та значення феномену любові у християнській філософії (зокрема у східних Отців Церкви), і, по-друге, дозволяє прояснити взаємодію та вплив біблійних книг та античної філософії на східну святоотецьку філософію любові.

Практичне значення. Одержані результати можуть бути використані у навчальному процесі, пов'язаних з розробкою нормативних курсів, семінарських занять із філософської антропології, філософії патристики, філософії культури, а також при написанні відповідних тематичних розділів підручників, навчальних посібників, наукових робіт, енциклопедій та інших довідкових видань.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження носить самостійний характер. Положення наукової новизни і висновки роботи отримані дисертантом самостійно.

Апробація результатів дослідження: основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися та доповідалися на Днях науки філософського факультету Київського національного університету імені Т. Шевченка (Київ, 2011, 2012, 2013), методологічних семінарах відділу філософської антропології Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (Київ, 2011, 2012), філософсько-антропологічних читаннях (Київ 2012, 2013); Міжнародній науковій конференції «Людина в пошуках істини» (Київ, 2011), Міжнародній науковій студентській конференції «Шевченківська весна» (Київ, 2012, 2013).

Публікації. Основний зміст дисертаційного дослідження відображений у 27 наукових публікаціях: 17 статтях, з них 2 розміщені в іноземних наукових періодичних виданнях, а 15 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України для філософських наук; а також 10 матеріалах виступів на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені специфікою її предмета та логікою розкриття теми, а також поставленою метою й завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, що включають себе вісім підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг

дисертації – 200 сторінок, з них 175 сторінок основного тексту. Список використаної літератури становить 25 сторінок і налічує 305 найменувань, з них 75 іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, сформульовані мета та дослідницькі завдання роботи, об'єкт і предмет дослідження, розкриті методи дослідження, сформульовані основні положення наукової новизни, окреслене теоретичне і практичне значення даної роботи, наведені дані про наукові публікації по темі дисертаційного дослідження та про апробацію отриманих результатів на наукових конференціях.

У **першому розділі «Джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження східнопатристичної філософії любові»** аналізується стан наукової розробки теми, подається характеристика джерел дисертаційної роботи, визначаються основні методологічні підходи та принципи, необхідні для вивчення філософсько-антропологічних вимірів феномену любові у східних Отців Церкви.

У **першому підрозділі «Джерельна база дослідження»** проведено огляд емпіричного матеріалу наукових розвідок з теми східного святоотецького корпусу творів. Джерела дисертаційного дослідження можна класифікувати наступним чином: 1) корпус творів представників східної святоотецької традиції; 2) наукові розвідки, присвячені загальному аналізу східнопатристичної традиції; 3) наукові праці, присвячені філософсько-антропологічному феномену любові взагалі і у східних Отців Церкви зокрема; 4) Біблія та трактати давньогрецьких та давньоримських мислителів. Зроблено висновок, що, незважаючи на величезну кількість наукових студій, як закордоном, так і у вітчизняному просторі вчених філософів, теологів та богословів, комплексне та систематичне дослідження філософії любові у східних Отців Церкви залишається ще недостатньо дослідженим.

У **другому підрозділі «Філософська-антропологічна методологія та плюральність методів дослідження феномену любові у східних Отців Церкви»** розглядаються методологічні проблеми дослідження любові як фундаментального феномену людського буття. Після розширеного аналізу наукових методів та принципів, на які спирається дисертаційна робота, робиться акцент на специфічності застосування їх в контексті досліджуваного, як об'єкта, так і предмета роботи. Особливий наголос у розгляді методологічної основи робиться на з'ясуванні значення для дисертаційної праці застосування різноманітних філософських методів.

У **другому розділі «Основні теоретичні витоки формування філософії любові східної святоотецької думки»** детально проаналізовано два головних теоретичних джерела формування східної святоотецької філософії любові.

У першому підрозділі «Релігійно-філософські основи осмислення феномену любові у Біблії» досліджуються основні ідеї стосовно феномену любові, що найбільш яскраво виражені в біблійних книгах та вплинули на людську думку.

Детально охарактеризовано лінгвістичний аспект феномену любові в Біблії на давньоєврейській та давньогрецькій мовах та встановлено вплив на східнопатристичну традицію. Встановлено причину «тотального» вживання поняття «агапе» на сторінках Біблії, адже ним позначається виключно будь-яка любов: до ближнього, до ворога, до особи протилежної статі, до Бога. Це можна пояснити, таким чином, що перекладачі Біблії з єврейської на давньогрецьку мову вбачали в любові виключно не стільки пристрасне начало, скільки духовне (глибоке). Вони розглядали любов вже з теологічної сторони, а оскільки любов, з релігійної точки зору – це безпосередній дар Божий, то відповідно є розумним явищем, мудрим феноменом.

Аналізуються також найголовніші аспекти біблійної онтології любові, а також сенс любові у житті людини. Увага головним чином звертається на Перше послання апостола Павла до Коринфян та книгу Пісні Пісень. В результаті аналізу виявлено, що жодна з концепцій любові у Біблії не є прямою протилежністю чи суперечністю стосовно існуючих на той час (період перекладу Септуагінти – Старого Заповіту та написання апостолами Нового Заповіту) філософських концепцій любові (Емпедокла, Платона, Аристотеля, сократичних шкіл, стоїків, скептиків). Доведено, що біблійна герменевтика любові стала не лише фундаментом для філософсько-богословського досягнення ідеї любові східними Отцями Церкви, алей постійно давала потужний розвиток рефлексії для фактично усіх мислителів (богословів, філософів) впродовж всього розвитку історико-філософського дискурсу і донині.

У другому підрозділі «Герменевтика любові античної філософії» розкрито сутність і сенс онтологічного, гносеологічного та антропологічного контекстів феномену любові через спадщину античних (давньогрецьких і давньоримських) мислителів.

Визначено детально специфіку розуміння чотирьох давньогрецьких «слів любові» (αγάπη, ερως, φιλία, στωική). Уточнено, що для дослідження герменевтики феномену любові того чи іншого мислителя необхідно розуміти, що у своєму філософському осмисленні любові в жезантичності кожний філософ, намагався спиратися не лише на знання, які були отримані від вчителів мудрості, не лише на здатність до розуміння італогічних суджень, а, насамперед, на особистий емоційний досвід, який відбився як гіркотачи пам'яті прощастя. А це відклалося в їх душі, на темперамент, на почуття.

Доведено, що представники античної філософської думки (від Емпедокла до Плотіна) не сумнівалися в існування любові, ні в могутності її, ні в тому, що зцілюючі впливають як благо, так і зло. Іншаріч, що більшість мислителів стародавності (особливо давньоримські) вважали сильну любов більш небезпечною, аніж корисною, і вбачали у пристрастномупрагненні чоловіка до жінки перш за все, що вносить в життя тривогу, безлад, загрозу та скорботи.

На основі опрацьованого доксографічного матеріалу виявлені багатогранність, плюралізм, суперечливість у поглядах давньогрецьких та давньоримських мислителів на феномен любові. Проте варто наголосити на тому, що, незважаючи на таку суперечливість інколи навіть і пряму протилежність у поглядах на онтологічний та гносеологічний аспект ідеї любові, античні філософи безумовно заклали фундаментально значущі проблеми та питання для філософського осмислення любові (в т.ч. і для мислителів східнопатристичної спадщини), які є актуальними і до сьогодні.

У третьому розділі «**Онтологія та гносеологія любові у творчості представників східної патристики**» досліджені основні аспекти онтології та гносеології любові через твори східнопатристичної традиції.

У першому підрозділі «**Онтологічний статус любові у людському житті**» через філософсько-богословську спадщину східних Отців Церкви аналізується роль та значення любові у людському бутті, яке її джерело в душі особистості та сенс в житті індивіда.

Визначено, що любов, будучи онтологічною властивістю Бога (1 Ів. 4, 8), є, на думку східнопатристичної традиції, Його даром людському роду. Таке бачення її східними Отцями Церкви, вперше у філософсько-антропологічному розмислі стосовно любові, піднімається на небачену висоту з поміж усіх феноменів, з якими зустрічається людина на своєму шляху. Бог як любов показує, що все, що Він створив у світі і все, що відбувається у ньому завдяки і через Його любов до нас і до світу в цілому.

Для східної патристики любов у людському бутті постає у трьох основних аспектах – як особливе ставлення до світу, як етико-естетичне ставлення до Іншого, як мета його існування. Причому ці три вектори не суперечать одне одному, а виступають складовими його життєвої діяльності. Любов як особливе відношення людини до світу проявляється у тому, що особистість відчуває божественну часточку у кожному творінні, вона сприймає і не мислить зла по відношенню до світу, до природи, до речей, адже все це створено Божественною любов'ю. Любов як етико-естетичне ставлення до Іншого проявляється в тому, що вона постає аксіологічною вершиною усіх чеснот для людського буття. Виконуючи «труд любові», людина, на думку східних Отців Церкви, чинить як блага, так і прекрасне стосовно тієї чи іншої людини. Саме почуття любові відкриває в людині, яка його відчуває, особливе ставлення, розуміння Іншого.

Висвітлено, що сенс любові в житті людини, для східних Отців Церкви – є головним. Для них, як і для всієї класичної філософської думки, любов має визначальний характер у долі людини. Варто зауважити, що сенс любові наповнений телеологічністю та має есхатологічний характер, що робить східнопатристичну філософію любові специфічною у своєму роді. Відповідно, любов потрібна не тільки для скороминущого життя, сенс любові – трансцендентний, в обоженні, яке відбувається спочатку після смерті, а врешті-решт в есхатологічній перспективі.

У **другому підрозділі «Гносеологічний статус любові у людському пізнанні»** досліджено погляд східної святоотецької думки на основні проблеми гносеології любові, а саме співвідношення розуму й любові, розумність чи нерозумність любові, пізнаваність чи непізнаваність її.

Виявлено, що східні Отці Церкви відповідають неоднозначно (амбівалентно) на питання про співвідношення любові і розуму, тим самим підкреслюючи тісний взаємозв'язок і взаємозалежність їх обох: любові потрібне знання, а істинне знання неможливе без любові. Схожа ситуація із проблемою пізнаваності чи непізнаваності любові: згідно східнопатристичної думки, у міжлюдських стосунках любов пізнається через справи, які ми робимо для того, кого любимо і хто нас любить, проте у відносинах Бог-людина любов ми не можемо її пізнати, а виключно пізнавати, осягати. Доведено, що для східнопатристичної традиції любов має потужний та унікальний гносеологічний потенціал, і людина яка любить здатна максимально глибинно пізнавати світ, Іншого та саму себе.

Четвертий розділ «Суспільне та індивідуальне в любові людини у спадщині східної патристики» присвячений детальному розгляду східними Отцями Церкви найбільш фундаментальним міжособистісним різновидам любові – до ближнього, до ворога, до особи протилежної статі, до Бога.

У **першому підрозділі «Суспільні прояви любові»** головна увага акцентується на аналізі любові до ближнього і до ворога.

У дослідженні герменевтики любові до ближнього в контексті східнопатристичного дискурсу виявлено, що вона продовжує біблійну традицію розуміння цього різновиду любові, ставлячи її поряд з любов'ю до Бога, мов дві паралельні лінії, які повинні бути присутні в душі та серці людини в продовж сього життєвого шляху. Варто також зазначити, що в рамках рефлексій над любов'ю до ближнього східними Отцями Церкви були введені нові поняття філософії любові: «досконала любов», «добра любов» та «закон любові», що дозволяють найбільш чітко розуміти специфічність та неповторність саме цього різновиду любові.

Для східної святоотецької думки любов до ворога є аксіологічною вершиною усіх форм любові, адже вона має віднаго, що зазвичай для людей є надскладним. Східнопатристична спадщина в контексті герменевтики любові до ворога вводить два поняття

ття: «любовзатілом» і «любовзадушею», причому ці два аспекти любові не є протилежними чи суперечливими, а виступають виключно як частини цього різного виду любові.

Східні Отці Церкви підкреслюють, що любов до ворога є особливістю християнської філософії любові. Саме в цьому різновиді любові найбільш яскраво проявляється діалектика, феноменологія християнського погляду на любов: коли любити не обходиться лише тих, хто любить нас, хто цього потребує (бідні, самотні люди), а й тих, хто нам навіть шкодить дошкуляючи на нашому життєвому шляху. Цей прояв любові максимально прибирає, фактично наскільки це можливо знищує наше egoїзм, через любов до ворогів мирять те, що нас ненавидить і самі отримуємо спасіння.

У другому підрозділі «Індивідуальні прояви любові», головним чином, розглядається любов до особи протилежної статі і любов до Бога.

В результаті аналізу здобутків східнопатристичної думки в контексті ідеї любові до особи протилежної статі, визначено, що вони наголошують на фундаментальній значущості саме цього виду любові, адже саме ним пов'язано все живе і навіть неживе. В контексті осмислення цього різновиду східними Отцями Церкви були введені нові поняття філософії любові – «стріла любові» та «узи любові». Вони більш яскраво відображають любов між чоловіком та жінкою. Варто підкреслити, що заслуга східнопатристичної герменевтики любові до особи протилежної статі полягає в тому, що на думку Отців, цей різновид любові має два аспекти: потяг і таїнство; причому ці «два крила» любові між чоловіком та жінкою в жодному випадку не протирічать, не суперечать, а виключно взаємодоповнюють одна одну.

Ідея любові до Бога у східній святоотецькій традиції, розглядається як найбільш таємничим, можна навіть сказати містичним чином. Адже для пояснення почуття любові до Бога, східні Отці Церкви виробили концепцію «тверезого сп'яніння» та поняття «смаку любові», які найбільш метафорично відображають сенс та зміст цього різновиду любові у структурі людського життя. Насамкінець варто зауважити, що багато філософів у наступні епохи історії розмислів про любов наголошують, що любов є лише там, де є зв'язок людини і Бога. Про це писали зокрема Ф. Розенцвайг («Зірка спокути»), М. Шелер в «Ordo amoris» та представники феноменології релігії.

ВИСНОВКИ

1. Основними теоретичними джерелами формування східнопатристичної філософії любові постає Біблія та антична філософська спадщина. Біблія акцентує на унікальній значущості любові у бутті та житті кожної людини, яка живе в ньому. Вона настійливо наполягає на нездоланності й незламності любові. Біблійні книги сповнені численними і глибокими філософськими ідеями щодо любові, через що

вона слугувала фундаментом для роздумів стосовно феномену любові протягом усієї історії богослов'я та філософії (Григорій Нісський, МейстерЕкхарт, В.Соловйов, Е.Левінас). Спадщина античної філософії, на відміну від Божественного Одкровення, не говорить про те, що любов є даром Божим людству, однак свідчить про те, що любов не належить людині, вона «не від світу цього». Здебільшого, як давньогрецькі, так і давньоримські мислителі не вбачають у любові мету людського життя, але всі без виключення говорять про її непересічне значення у долі кожного з індивідів. Феномен любові в житті людини для філософів доби Античності є амбівалентним – вони в неї бачать як позитивні, так і негативні аспекти. Вона, на їх думку, здатна дарувати як найстрашніші біди, так і найсолодші радощі. Аналізуючи у своїх працях оптимізм та песимізм любові у людській долі, давньогрецькі та давньоримські філософи тим самим відзначають складність та суперечливість цього феномену, а звідси її важливість і велике значення в структурі людського буття.

2. Любов, будучи онтологічно сутністю Бога, є Його даром людству. Таке бачення її східними Отцями Церкви, вперше у філософсько-антропологічному розмислі стосовно любові, піднімає любов на небачену висоту з поміж усіх феноменів, з якими зустрічається людина на своєму життєвому шляху. Бог як любов вказує, що все, що Він створив у світі і все, що відбувається у ньому завдяки і через Його любов до нас і світу в цілому. Любов у людському бутті для східної патристики постає у трьох основних вимірах: як особливе ставлення до світу, як етико-естетичне ставлення до Іншого, як мета його існування. Причому ці три аспекти не суперечать одне одному, а виступають складовими життєвої діяльності людини.

3. Представники східної святоотецької традиції розглядали гносеологічний аспект любові у людському бутті у трьох аспектах – співвідношення любові та розуму у структурі людського пізнання, розумність чи нерозумність любові, та чи може людина її пізнати. Проаналізувавши в межах творчості східних Отців Церкви дані аспекти феномену любові, можна констатувати, що любов є не просто почуттям, а мудрим почуттям, яке здатне допомагати людині пізнавати більш глибинно сутність всього, що у світі, Іншого та саму себе.

4. Розгляд кожного різновиду любові східними Отцями Церкви здійснюється при застосовуванні як біблійної герменевтики любові, так і античної філософської спадщини присвячених феномену любові. Саме синтез цих двох теоретичних джерел і визначає специфіку східнопатристичної концепції любові у філософському дискурсі взагалі. Любов між чоловіком та жінкою, на погляд східних Отців Церкви, є основою не лише для любові між людьми, але й любові до Бога. Східні Отці Церкви розглядають любов між чоловіком та жінкою в структурі людського буття у двох аспектах: потяг і таїнство; причому ці площини ні в якому разі не суперечать, а взаємодоповнюють одна одну. Феномен любові до ближнього, згідно східнопатристичної спадщини, є не просто «сухим поняттям», а цілим процесом у житті людини в результаті якого, людина може отримати обоження. Любов до ворога, на думку східних Отців Церкви – це вершина людської любові, так би

мовити її метафізика; саме через неї людина якнайбільш уподібнюється до Бога і в результаті цього стає обожненою. Любов до Бога, на думку східної святоотецької традиції, є кінцем шляху людини в ієрархії любові, адже є найбільш значущим різновидом любові з поміж усіх інших тому. Східні Отці Церкви, розглядаючи різновиди любові в між людських стосунках, виробляють специфічний понятійний апарат, що дає змогу з впевненістю говорити про філософсько-антропологічну наповненість їх інтенцій щодо феномену любові. Відповідно до цього, любов у східнопатристичній спадщині стає і теоретично, і практично центральною філософсько-світоглядною категорією.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Статті у зарубіжних науково-періодичних виданнях:

1. Туренко В.Э. Проблема соотношения любви и разума в свете восточной святоотеческой мысли / В.Э. Туренко // Социально-гуманитарный вестник Юга России – 2013.– № 1. – С. 242–248.
2. Туренко В.Э. Разумность vs неразумность любви: восточнопатристический контекст / В.Э. Туренко // Приволжский научный вестник – 2013.–№ 2 (18). – С. 92–97.

Статті у фахових філософських виданнях:

3. Туренко В. До питання про онтологічний аспект християнської філософії Григорія Нісського / В. Туренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – Випуск 15 (28): [зб. наукових праць] / За ред. Г.І. Волинки, М.М. Заковича. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – С.56–61.
4. Туренко В.Е. Філософсько-антропологічне вчення Григорія Богослова / В.Е. Туренко // Практична філософія – 2008. – № 30. – С.127–131.
5. Туренко В.Е. Філософсько-антропологічні засади дослідження богословської спадщини Каппадокійських Отців Церкви / В. Туренко // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / голов. ред. В.П. Бех.; Нац. пед.ун-т імені М.П. Драгоманова; Творче об'єднання «Нова парадигма» / Вип. 83. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С. 40–48.
6. Туренко В.Е. Вчення про життя та смерть у філософсько-богословському спадку каппадокійського гуртка / В.Е. Туренко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 83. – К., 2009. – С. 225–236.
7. Туренко В.Е. «Γνώθῃσεαυτόν» в філософсько-богословських інтенціях каппадокійської школи / В.Е. Туренко // Науковий часопис Національного

педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць] / ред. рада: В.П. Андрущенко (голова); М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – Випуск 22 (35). – С. 267–273.

8. Туренко В.Е. Сенс любові у філософсько-богословській спадщині каппадокійських Отців Церкви / В.Е. Туренко // Практична філософія – 2010. – № 35 – С. 154–159.

9. Туренко В.Е. Ідея любові до особи протилежної статі у філософсько-богословських рефлексіях Отців-каппадокійців / В.Е. Туренко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 93. – К., 2010. – С. 116–130.

10. Туренко В.Е. Ідея любові до ближнього у філософсько-антропологічних інтенціях каппадокійської школи / В.Е. Туренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць] / ред. рада: В.П. Андрущенко (голова); М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Випуск 23 (36). – С. 307–314.

11. Туренко В.Е. Атрибутика любові у філософсько-богословської спадщини східної патристики / В.Е. Туренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць] / ред. рада: В.П. Андрущенко (голова); М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Випуск 24 (37). – С. 119–128.

12. Туренко В.Е. До питання про онтологічні та гносеологічні засади ідеї любові в античній філософській думці / В.Е. Туренко // Політологічний вісник – 2010. – № 50. – С. 115 – 127.

13. Туренко В. Э. К вопросу о богословско-философском содержании библейской онтологии любви / В.Э. Туренко // Практична філософія – 2011. – № 1 – С. 193–202.

14. Туренко В.Е. Феномен любові до ворога у філософсько-богословській спадщині східної патристики / В.Е. Туренко // Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 103. – К., 2011. – С. 74–85.

15. Туренко В.Е. Погляд на любов у житті людини через призму античної спадщини / В.Е. Туренко // Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 103. – К., 2011. – С. 188–198.

16. Ідея любові до Бога у філософсько-богословських поглядах східнопатристичної традиції / В.Е. Туренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць] / ред. рада: В.П. Андрущенко (голова); М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск 26 (39). – С. 248–256.

17. Туренко В.Е. Ідея християнської любові в контексті сучасних українських реалій / В.Е. Туренко // Філософські діалоги: філософсько-антропологічні читання пам'яті О.В. Яценка. – К., 2012. – С. 330–332.

Матеріали тез та доповідей:

18. Туренко В.Е. Ідея любові як особливого способу існування особистості кризь спадщину каппадокійської школи / В.Е. Туренко // Ильенковские чтения – 2010. Нет ничего практичнее хорошей теории: Материалы XII Международной научной конференции (13–14 мая 2010., г. Киев) / Под. ред. Б.В. Новикова. – К.: НТУУ «КПИ», 2010. – С. 368–370.

19. Туренко В.Е. Ідея любові до ближнього як антропологічна проблема у спадщині новонікейської школи / В.Е. Туренко // Дні науки філософського факультету – 2010: Міжнародна наукова конференція (21–22 квітня 2010 року): Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – Ч. III. – С.97–99.

20. Туренко В.Э. Ідея любви какособородадиалога Я и Ты: историко-философский аспект / В.Э. Туренко // Матеріали IX-ої Міжнародної наукової конференції «Феномен діалогу: традиція і сучасність» (19–20 листопада 2010 року). Ч.2. – К.: Новий Акрополь, 2010. – С. 14–15.

21. Туренко В.Э. Герменевтика любви как наивысшей ценности в контексте посланий апостола Павла / В.Э. Туренко / Збірка матеріалів третіх Покровських міжнародних місіонерсько-просвітницьких читань «Стратегія духовного розвитку України: єдність духу в союзі миру», 26-28 жовтня. – Полтава: ТОВ «АСМ», 2010. – С. 225–228.

22. Туренко В.Е. Екзистенціал любові як критерій істинності людського життя / В. Е. Туренко / Матеріали X Міжнародної наукової конференції «Людина в пошуках істини» (16–17 грудня 2011 року). Ч.2. – К.: Новий Акрополь, 2011. – С. 23–24.

23. Туренко В.Э. Онтологический статус любви в философско-богословскомнаследииОтцов-пустынников / В.Э. Туренко // Дні науки філософського факультету – 2011: Міжнародна наукова конференція (20–21 квітня 2011 року): Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – Ч. I. – С. 65–67.

24. Туренко В.Е. До питання про понятійно-категоріальний апарат східнопатристичної філософії любові / В.Е. Туренко // Актуальні світоглядні проблеми сьогодення у філософських студіях студентів-драгоманівців: матеріали звітно-наукової студентської конференції студентів 19 квітня 2011 р. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С. 21–24.

25. Туренко В.Э. «Два крыла» любви между мужчиной и женщиной: восточнопатристический контекст / В.Э. Туренко // Дні науки філософського факультету – 2012: Міжнародна наукова конференція (18–19 квітня 2012 року):

Матеріали доповідей та виступів. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. – Ч. I. – С. 64–66.

26. Туренко В.Е. Основні проблеми східнопатристичної філософії любові: постановка питання / В.Е. Туренко // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: Збірник наукових праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2011 рік, 9–10 лютого 2013 року. Частина 2 / Укл. Г.І. Волинка, О.В. Уваркіна, О.П. Симоненко, О.П. Ємельянова. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – С. 200–201.

27. Туренко В.Е. Філософська герменевтика онтології любові у Пісні Пісень 8, 6 / Туренко В.Е. // Збірка матеріалів п'ятих Покровських міжнародних місіонерсько-просвітницьких читань «Досвід християнської святості в освітньому просторі: минуле і майбутнє», 23–25 жовтня 2012 р. [текст]; – Полтава: ФОП Болотін А.В., 2013. – С. 302–304.

АНОТАЦІЇ

Туренко В.Е. Феномен любові: філософсько-антропологічні виміри східнопатристичної традиції. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.04. – філософська антропологія, філософія культури. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2014.

Дисертація присвячена дослідженню філософсько-антропологічних вимірів феномену любові у східній святоотецькій спадщині. Обґрунтовано, що основними теоретичними витоками філософії любові у східних Отців Церкви становили біблійна теологія любові та антична філософська герменевтика даного феномену.

Проаналізовано онтологічний статус любові у структурі людського буття, який розкривається в трьох векторах – як специфічне ставлення до світу, як етико-естетичне ставлення до Іншого і як мета існування особистості. Варто зазначити, що ці три вектори, для східних Отців Церкви, не суперечать одне одному, а складають людське життя як єдине ціле. Висвітлено гносеологічний статус любові у структурі людського пізнання і доведено, що саме вона, для східнопатристичної традиції, є більш глибоким пізнавальним засобом Іншого, світу і самого себе, аніж логіка та розсудкові акти.

Встановлено, що східна святоотецька спадщина виробила власний специфічний понятійний апарат стосовно любові: смак любові, стріла любові, узи любові, закон любові, крила любові, вогонь любові, любов за тілом, любов за душею, концепція «тверезого сп'яніння любов'ю». З'ясовано, що східнопатристична традиція розглядає любов до особи протилежної статі як взірць міжособистісної любові, що є основою появи будь-якого іншого різновиду цього почуття – до ближнього, до ворога, до Бога.

Ключові слова: любов, східна патристика, філософсько-антропологічний підхід, людина, життя, філософія любові, онтологія любові, гносеологія любові.

Туренко В.Э. Феномен любви: философско-антропологические измерения восточнопатристической традиции. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.04 – философская антропология, философия культуры. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2014.

Диссертационная работа посвящена философско-антропологическому анализу феномена любви в восточной святоотеческой традиции.

В работе исследованы основные теоретические истоки формирования философии любви у восточных Отцов Церкви – библейская теология любви и античная философская гегменевтика. На основе проведенного анализа, доказывается, что противоречивость иногда даже и прямая противоположность во взглядах на смысл и значение феномена любви в жизни человека в Библии и античной философии, безусловно ставит фундаментально значимые проблемы и вопросы для философского осмысления любви (в т.ч. и для мыслителей восточнопатристического наследия), которые актуальны и сегодня. Доказано, что библейские книги полны многочисленными и глубокими философскими идеями о любви, из-за чего она служила фундаментом для размышлений относительно феномена любви в течение всей истории богословия и философии (Григорий Нисский, Мейстер Экхарт, В.Соловьев, Э.Левинас). Наследие античной философии, в отличие от Божественного Откровения, не говорит о том, что любовь является даром Божиим человечеству, однако свидетельствует о том, что любовь не принадлежит человеку, она «не от мира сего». В основном как древнегреческие, так и древнеримские мыслители не усматривают в любви цель человеческой жизни, но все без исключения говорят о ее непреходящем значении в судьбе каждого человека.

В работе обосновывается утверждение, что восточная патристика рассматривает онтологический статус любви в жизни человека в трех основных векторах: как особое отношение к миру, как этическое-эстетическое отношение к Другому, как цель его существования. Причем эти три вектора не противоречат друг другу, а выступают составляющими его жизненной деятельности. Любовь как особое отношение человека к миру проявляется в том, что личность чувствует божественную частицу в каждом творении, она воспринимает его и не мыслит зла по отношению к миру, к природе, к вещам, ведь все это создано Божественной любовью. Любовь как этическое-эстетическое отношение к Другому проявляется в том, что она выступает аксиологической вершиной всех добродетелей для человеческого бытия. Выполняя «дела любви», человек, по мнению восточных Отцов Церкви, оказывает как благое, так и прекрасное по отношению к тому или иному человеку. Именно чувство любви открывает в человеке, который его

ощущает, особое отношение, понимание Другого. Гносеологический статус любви в жизни человека для восточных Отцов Церкви определен как мудрое чувство, помогающее человеку намного лучше (в отличие от логических и мыслительных актов) познавать Бога, мир, Другого и самого себя.

Освещено положение, что рассмотрение каждого межличностного проявления любви восточными Отцами Церкви осуществляется при применении как библейской герменевтики любви, так и античного философского наследия, посвященного феномену любви. Именно синтез этих двух теоретических источников и определяет специфику восточнопатристической концепции любви в философском дискурсе вообще. Любовь между мужчиной и женщиной, согласно взгляду восточной святоотеческой мысли, является основой не только для любви между людьми, но и любви к Богу. Представители восточнопатристической философско-богословской традиции отмечают универсальность любви к лицу противоположного пола, подчеркивая, что она охватывает даже неживую природу, так же созданную Богом, которая есть любовь (1 Ин. 4, 8). Восточные Отцы Церкви рассматривают любовь между мужчиной и женщиной в структуре человеческого бытия в двух аспектах: влечение и таинство; причем эти «два крыла» даного проявления любви ни в коем случае не противоречат друг другу, а дополняют. Феномен любви к ближнему, по мнению восточных Отцов Церкви, является не «сухим понятием», а целым процессом в жизни человека в результате которого, человек может получить обожение. Любовь к врагу, по мнению восточных Отцов Церкви – это аксиологическая вершина человеческой любви, так сказать ее метафизика: именно благодаря ей человек максимально подобляется Богу и в результате этого может получить вечное спасение. Любовь к Богу, согласно восточной святоотеческой традиции, является концом пути человека в иерархии любви, ведь является наиболее значимым видом любви из всех других назад.

Рассматривая проявления любви в межличностных отношениях, восточные Отцы Церкви, создают специфический понятийный аппарат, что позволяет с уверенностью говорить о философско-антропологической наполненности их интенций относительно феномена любви. В соответствии с этим, любовь в восточнопатристическом наследии становится и теоретически, и практически центральной философско-мировоззренческой категорией.

Ключевые слова: любовь, восточная патристика, философско-антропологический подход, человек, жизнь, философия любви, онтология любви, гносеология любви.

Turenko V.E. The phenomenon of love: the philosophical-anthropological dimension of the Eastern patristic tradition. – Manuscript.

Dissertation for obtaining of candidat of philosophical sciences by specialty 09.00.04. – philosophical anthropology, philosophy of culture. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2014.

This research focuses on philosophical and anthropological dimensions of the phenomenon of love in the Eastern patristic heritage.

Shown and proved that the basic theoretical origins in eastern philosophy of love of the Church Fathers were biblical theology of love and ancient philosophical hermeneutics of this phenomenon.

Analysis of the ontological status of love in the structure of human existence, which is revealed in the three vectors – as a specific attitude to the world as ethical and aesthetic attitude to another and as the purpose of existence of the individual. It should be noted that these three vectors for the eastern fathers, do not conflict with each other and constitute a single whole human life. Deals with the epistemological status of love in the structure of human cognition and proved that she in the eastern patristic tradition is more preferred cognitive means the Other, world and yourself rather than logic and *rossudkoviacts*.

It was established that the eastern patristic heritage has produced a specific conceptual framework of the relation of love: the taste of love, the taste of love, the bond of love, the law of love, the wings of love, the fire of love, love for body, love for soul, the concept of «soberinebriation love's». It was found that the eastern patristic considers the love of the opposite sexes a model of interpersonal love, which is the basis for the emergence of any other kind of feeling – to neighbor, to enemy, to God.

Keywords: love, eastern patristic, philosophical-anthropological approach, human, life, philosophy of love, the ontology of love, epistemology of love.